

РОЗДІЛ II

Економічна географія

УДК 911.3

К. В. Мезенцев – доктор географічних наук,
професор кафедри економічної та соціальної
географії Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Регіональний розвиток: чинники нерівномірності та формування периферії

*Роботу виконано на кафедрі економічної
та соціальної географії КНУ ім. Т. Шевченка*

Регіональний розвиток як суспільно-просторовий процес завжди є нерівномірним. Він формується способом взаємонакладання процесів територіального концентрування, просторової дифузії, територіального агломерування та районуотворення. Нерівномірність регіонального розвитку зумовлюється об'єктивними (передумови та самоорганізація) та суб'єктивними (управлінськими) чинниками. Зазвичай головний акцент у дослідженнях робиться на формуванні регіональних ядер, але не менш важливим об'єктом дослідження є периферійні території, які можна розділити на внутрішню і зовнішню периферії.

Ключові слова: регіональний розвиток, суспільно-просторовий процес, суспільно-географічна концепція, нерівномірність, чинники, регіональне ядро, периферія.

Мезенцев К. В. Региональное развитие: факторы неравномерности и формирование периферии. Региональное развитие как общественно-пространственный процесс всегда неравномерное. Оно формируется способом взаимоналожения процессов территориального концентрирования, пространственной диффузии, территориального агломерирования и районобразования. Неравномерность регионального развития обуславливается объективными (предпосылки и самоорганизация) и субъективными (управленческими) факторами. Обычно основной акцент в исследованиях делается на формировании региональных ядер, но не менее важным объектом исследования являются периферийные территории, которые можно разделить на внутреннюю и внешнюю периферии.

Ключевые слова: региональное развитие, общественно-пространственный процесс, общественно-географическая концепция, неравномерность, факторы, региональное ядро, периферия.

Mezentsev K. V. Regional Development: Factors of Unevenness and Forming of Periphery. Regional development as human-spatial process is always uneven. It is forming by overlapping of so processes as territorial concentration, spatial diffusion, territorial agglomerating and region forming. Uneven regional development is caused by objective (preconditions and self-organization) and subjective (management) factors. Usually the main focus in studies is the regional core forming, but peripheral territories are important as well, and can be divided on inner and outside peripheries.

Key words: regional development, human-spatial process, human-geographical concept, unevenness, factors, regional core, periphery.

Постановка наукової проблеми та її значення. Регіональний розвиток – складний багатаспектний, багаторівневий процес якісної зміни території, населення, господарства регіонів країни. Регіональний розвиток досліджують фахівці різних наук, але найбільш цілісне, певною мірою інтегративне уявлення щодо процесу регіонального розвитку можна отримати у результаті

використання суспільно-географічної теорії. У такому разі регіональний розвиток розглядають як суспільно-просторовий процес – зміну станів, стадій просторової організації людської діяльності в регіонах країни.

Регіональний соціально-економічний розвиток держави характеризується нерівномірністю і зумовлюється відмінностями у впливі факторів розвитку регіонів (від забезпеченості природними ресурсами до ефективності управлінських стратегій). Функція регіональної політики держави при цьому зводиться до надання підтримки, допомоги регіонам із несприятливим поєднанням чинників розвитку залежно від характеру їх «проблемності». Особливим типом проблемних регіонів є периферійні.

Формування периферійних територій – невід’ємний складник процесу регіонального розвитку, інша сторона процесу формування ядер концентрації людської діяльності в регіонах. Зазвичай більший акцент робиться на вивченні процесів формування ядер, але не меншої уваги заслуговують і периферійні території. Так, порівняно з 1989 р. кількість сільського населення України скоротилася на 16,2 %, а за останнє десятиліття зникло 162 сільські поселення.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Аналіз нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів – традиційний напрям суспільно-географічних досліджень. Її вивченню присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних учених. Вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних питань регіонального розвитку та регіональної політики зробили українські вчені Г. Балабанов, М. Барановський, А. Голіков, І. Горленко, В. Нудельман, Г. Підгрушний, М. Пістун, А. Степаненко, О. Топчів, О. Шаблій та ін.

Останні дослідження українських географів, що стосуються питань формування і розвитку периферійних територій, можна об’єднати у три групи:

– дослідження периферії як складової частини у дихотомії «центр-периферія». Вперше у пострадянській суспільній географії формування моделі «центр-периферія» у регіональному розвитку висвітлено у [3]. Ґрунтовно проаналізував становлення та розвиток концепції «центр-периферія» І. Пилипенко [12]. Він обґрунтував методи та прийоми розподілу геопростору за ознаками «центр-периферія», зокрема доцільність та ефективність методів теорії графів, регресійного тощо [13; 14];

– дослідження депресивних територій як різновиду периферійних, тобто раніше розвинених територій, що унаслідок деструктивних процесів набули ознак периферії. Так, М. Барановський у монографії та низці статей визначив ознаки сільських депресивних територій, розробив методуку їх делімітації з використанням інтегрального показника розвитку території [1, 39–42; 2, 40]. В. Олійник здійснила комплексну оцінку факторів виникнення регіональної депресивності [9; 10].

– дослідження сільських територій, сільської місцевості, сільського розселення, що в більшості випадків формують периферію регіонів (А. Доценко, Д. Карачоні, Л. Семенюк, О. Машкова та ін.).

Окремо слід наголосити на дослідженнях нерівномірності регіонального розвитку російських учених. Так, Н. Зубаревич доводить, що просторовий розвиток завжди є нерівномірним [5, 8] і характеризує фактори, які зумовлюють нерівномірність сучасного розвитку регіонів Росії [5; 6]. Т. Нефьодова, яка розглядає російську периферію як соціально-економічний феномен [8], проаналізувала стан та співвідношення міст і сільської місцевості в просторі Росії, розробила типологію сільських територій, обґрунтувала перспективи регіонального розвитку сільської місцевості, напрями регіональної політики для цілей сільського розвитку [7, 189–196].

Незважаючи на наявні дослідження, проблема нерівномірності регіонального розвитку, формування та трансформації периферії залишається відкритою і постійно потребує новітніх підходів до її вирішення.

Мета статті – узагальнити наявні підходи та концепції регіонального розвитку в суспільній географії, класифікувати чинники нерівномірності регіонального розвитку і формування периферійних територій.

Поставлено такі завдання:

- розкрити сутність регіонального розвитку як суспільно-просторового процесу;
- визначити об’єктивні та суб’єктивні чинники нерівномірності регіонального розвитку;
- охарактеризувати процес формування периферійних територій як об’єктивний результат нерівномірності регіонального розвитку.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження.

1. Регіональний розвиток як суспільно-просторовий процес. Усю сукупність суспільно-просторових процесів можна об'єднати у три групи – базові, основні та інтегральні. Базові процеси – це переміщення та локалізація, сукупна дія яких формує основні процеси:

– територіальне концентрування – процес випереджувального збільшення інтенсивності певного виду людської діяльності чи їх сукупності, а також супутніх соціально-економічних явищ (наприклад, соціальних негараздів) на одній ділянці території порівняно з іншими, результатом якого є формування ядра концентрації та периферії;

– просторову дифузію – процес територіального поширення певного виду людської діяльності чи їх сукупності, а також супутніх соціально-економічних явищ від одного ядра концентрації до інших, і далі – до периферії;

– територіальне агломерування – процес територіального розширення ядра концентрації певного виду людської діяльності чи їх сукупності, результатом якого є формування господарських, міських та інших агломерацій та отримання відповідного агломераційного ефекту;

– районоутворення – процес виникнення функціональних взаємозв'язків між ядром та периферією, результатом якого є утворення нових регіонів, формування опорного каркасу людської діяльності у регіонах.

Сукупна дія основних процесів формує інтегральні суспільно-просторові процеси – регіональний розвиток, регіональну стагнацію та регіональну деградацію, тобто процеси якісної зміни станів просторової організації людської діяльності у регіонах (рис. 1). При цьому зміст регіональної деградації розуміється не у структурному контексті, а у функціональному, тобто через виникнення депресивних територій, міграційний відтік населення, обезлюднення місцевостей тощо. Якщо функціонально-територіальні зміни регіонів мають позитивний характер, ідеться про розвиток, якщо негативний – про регіональну деградацію, у разі ж відсутності якісних змін протягом тривалого часу – про регіональну стагнацію. Проте інколи до змісту категорії «регіональний розвиток» включають і регіональну деградацію та стагнацію.

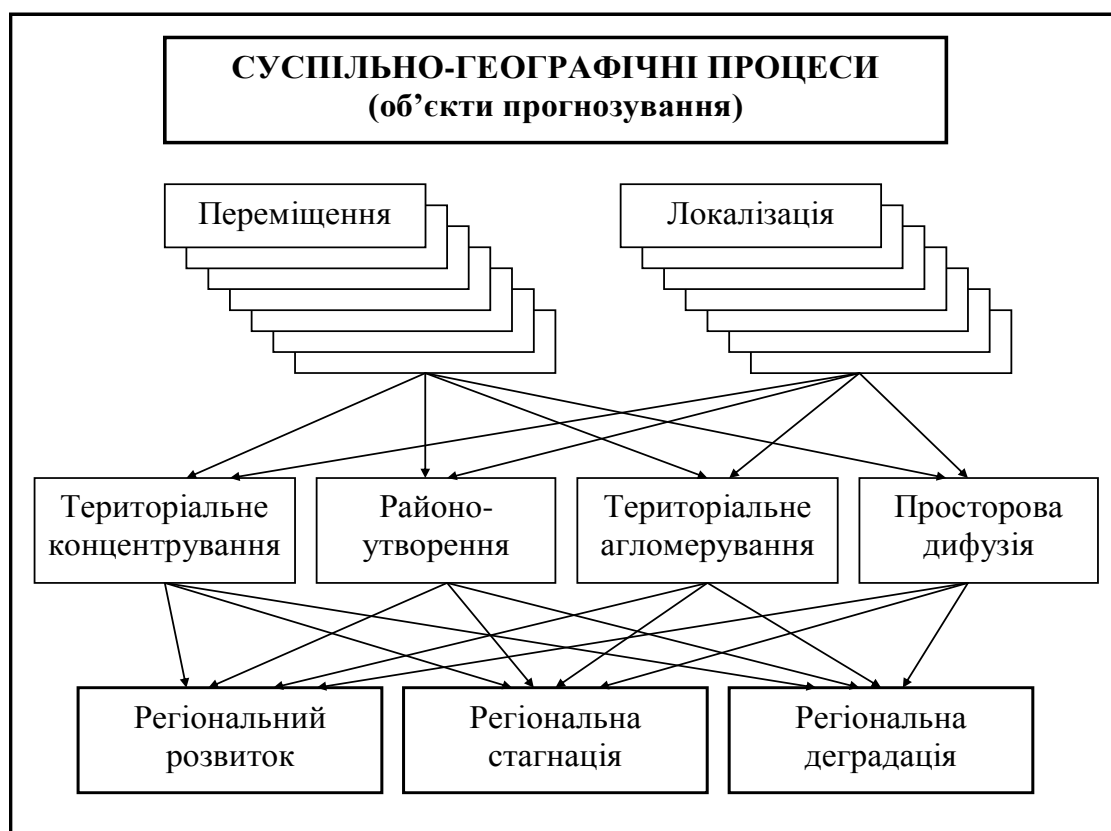

Рис. 1. Класифікація суспільно-просторових процесів

Таким чином, регіональний розвиток варто розглядати як інтегральний суспільно-просторовий процес, який, у свою чергу, можна диференціювати на складові процеси регіонального розвитку – територіальне концентрування, агломерування, районоутворення та просторову дифузію, ще далі – на окремі процеси переміщення та локалізації різних видів людської діяльності у просторі.

Процеси регіонального розвитку диференціюються і за видами людської діяльності – процеси регіонального природокористування, регіональні демографічні процеси, регіональне розселення населення, економіко-просторові, соціально-просторові процеси.

Усі суспільно-географічні концепції регіонального розвитку можна об'єднати у дві групи. Перша група концепцій акцентує увагу на можливості досягнення рівномірності регіонального розвитку за умови максимального використання наявного ресурсного потенціалу території у поєднанні з вдалим заходами регіональної політики. Вони спрямовані на географічне обґрунтування досягнення комплексності, пропорційності, збалансованості, сталості регіонального розвитку.

Друга група концепцій (зокрема, стадійного, поляризованого регіонального розвитку) акцентує увагу на нерівномірності регіонального розвитку як внутрішньої його природи. Вони обґрунтовують не способи вирівнювання рівнів розвитку регіонів, а можливості забезпечення мінімальних загальнодержавних стандартів якості життя населення при збереженні поляризованості території країни. Для кожної стадії регіонального розвитку характерний свій рівень поляризації та відповідні заходи регіональної політики.

2. Чинники нерівномірності регіонального розвитку. Розвиток кожного конкретного суспільно-просторового процесу, у тому числі й регіонального розвитку, зумовлюється впливом характерного лише для нього набору чинників. Ці чинники можуть бути сприятливими, нейтральними чи протидіючими або надлишковими чи лімітуючими, а їх сукупна дія забезпечує перехід просторової організації людської діяльності в регіонах з одного стану до іншого.

Н. Зубаревич фундаментальною причиною економічної нерівності регіонів називає процес концентрації економічної діяльності в тих місцях, які мають конкурентні переваги, що дає змогу знижувати витрати бізнесу. Серед таких переваг у «новій економічній географії» виділяють дві групи факторів: «першої природи» (багатство на природні ресурси, вигідне географічне положення) та «другої природи» (агломераційний ефект, значний людський капітал, краще інституціональне середовище) [4, 269; 5, 10]. Т. Нефедова підкреслює, що на стан сільської місцевості (як периферійної території) найбільший вплив має ступінь депопуляції населення в ХХ ст. та людський капітал, який залишився у селах, а результати депопуляції мають яскраво виражений примісько-периферійний градієнт [11, 54–55].

Узагальнюючи наявні підходи до виділення чинників нерівномірності регіонального розвитку в суспільній географії, пропонуємо їх класифікувати так:

- передумови регіонального розвитку;
- управлінські чинники;
- чинники самоорганізації (рис. 2).

Передумови регіонального розвитку. Зазвичай передумови розвитку розглядають як сукупність умов і факторів. Категорія умови характеризує зовнішні чинники регіонального розвитку, тобто певне зовнішнє середовище. Фактори – це внутрішні джерела, внутрішні чинники регіонального розвитку. Вони визначаються самою сутністю процесів регіонального розвитку. Сукупність усіх передумов регіонального розвитку складають потенціал розвитку, використання якого залежить від управлінських рішень.

Передумови регіонального розвитку можна об'єднати у такі три групи:

- ресурсні фактори, що пов'язані із рівнем забезпеченості процесу джерелами розвитку – ресурсами (природними, трудовими, фінансовими, технологічними);
- фактори місця, що пов'язані із вигідністю суспільно-географічного положення, з одного боку, та існуванням ефектів взаємодії – агломераційного, каркасного ефектів, функціональної сумісності різних видів людської діяльності, з іншого;
- умови розвитку, тобто зовнішнє середовище – природне (кліматичні, орографічні, геоморфологічні та інші умови), економічне (передусім ринкові умови, інвестиційний клімат тощо), соціально-культурне (соціальні, етнорелігійні конфлікти, духовна культура населення, ментальні особливості тощо), політико-правове (політична ситуація, чинна нормативно-правова база) тощо.

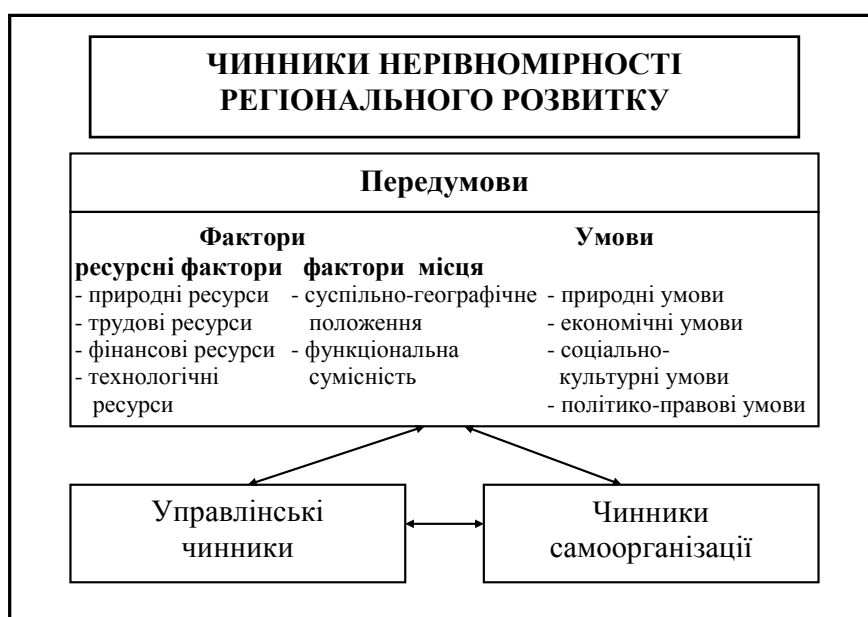

Рис. 2. Чинники нерівномірності регіонального розвитку

Традиційно в суспільній географії найбільша увага надається оцінці такого чинника регіонального розвитку, як локалізація ресурсів.

Управлінські чинники. Далеко не завжди наявність сприятливих передумов забезпечує ефективний регіональний розвиток. І навпаки, в умовах обмеженості таких передумов можуть досягатися позитивні якісні зміни. Зазвичай це залежить від управлінських чинників, тобто здатності керівників відповідних рангів забезпечувати прийняття оптимальних рішень щодо стратегій регіонального розвитку. Розрізняють три основні типи стратегій розвитку регіонів:

- ресурсно-сировинна стратегія, що передбачає орієнтацію на максимальне використання внутрішніх, передусім природних (мінерально-сировинних), ресурсів регіонального розвитку;
- інноваційно-інвестиційна стратегія, що передбачає орієнтацію на залучення передусім технологічних та фінансових ресурсів, урахування економічних умов регіонального розвитку;
- змішана стратегія, яка передбачає гармонійне поєднання використання ресурсних факторів і факторів місця з урахуванням специфіки умов розвитку.

Ураховуючи суб'єктивний характер цього чинника, можна вести мову лише про субоптимальність управлінських рішень щодо вибору стратегій регіонального розвитку. Відповідно, на формування периферійних територій можуть упливати не тільки об'єктивні чинники – депопуляція населення чи відсутність природних ресурсів із конкурентними перевагами, а й недбалість управлінських рішень керівників держави чи регіонів.

Чинники самоорганізації. Поряд із впливом передумов та управлінських чинників регіональний розвиток характеризується внутрішньою спрямованістю до певного атрактора – потенційної форми. Такою потенційною формою просторової організації людської діяльності може бути, наприклад, стан регіональної комплексності чи відповідність територіальної структури регіону моделі шестикутників Кристалера.

Унаслідок дії сукупності чинників реальний розвиток регіонів може відхилитися від оптимальної траєкторії, а в певні моменти переходити до стану нерівноваги. У межах окремої стадії за рахунок інерції та самоорганізації вплив навіть суттєвих чинників може виявитися незначним. Водночас у стані, близькому до нерівноважного, тобто у районі точки біфуркації, навпаки, значним може виявитися вплив неістотних на перший погляд чинників, навіть випадкових факторів. Тому в такому разі важливу роль відіграє поєднання управлінських чинників та чинників самоорганізації, коли за рахунок продуманих управлінських рішень регіональний розвиток може бути спрямований на бажану траєкторію.

Отже, регіональний розвиток як суспільно-просторовий процес зумовлюється сукупною дією трьох груп чинників – передумов, управлінських чинників та чинників самоорганізації.

3. Формування периферії як результат нерівномірності регіонального розвитку. І. Пилипенко визначає суспільно-географічну периферію як частину суспільного простору, у межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не збігається з вектором розвитку ядер суспільного життя (до яких належать передусім великі й середні міста) [13, 31]. Учений відзначає, що переважання дезінтеграційних процесів у периферії спричиняє формування «периферійної» ментальності, яка ускладнює сприйняття інновацій, консервує застарілі суспільно-географічні відношення та зв'язки [13, 31–32].

В. Шевченко зазначає, що поняття центру передбачає наявність периферії, тобто найбільш віддалених від нього місць (точок), завдяки яким власне центр і є центром [15, 86]. Він розглядає ознаки периферії та відповідні класи – чіткість місцеположення (абсолютна та розмита або відносна), наочність існування (зафіксована та незафіксована), територіальна репрезентативність (однобічна, двобічна, трибічна тощо) [15, 87–89].

Отже, ідентифікація периферії безпосередньо пов'язана з ідентифікацією ядер (центрів) регіонів.

У просторовому каркасі господарства та розселення України можна виділити шість регіональних ядер, що формують урбанізовані регіони [6, 156–158] (рис. 3). Просторові моделі цих регіонів суттєво різняться. Так, навколо Києва та Львова сформувалися дещо спотворені багатокутники, навколо Харкова багатокутник представлено частково. Для приморського урбанізованого регіону характерна класична лінійно-фасадна структура, для Донецького – ареальна структура, а в Придніпров'ї каркас урбанізованого регіону становить трикутник Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Запоріжжя. Основними факторами формування таких моделей є історичні особливості освоєння й адміністративного поділу території, географічне положення та природні ресурси.

У таких просторових моделях можна виділити кілька елементів:

- регіональні ядра як головні центри формування регіонів;
- внутрішньорегіональні ядра у вершинах сформованих багатокутників;
- окремі локальні ядра, що не формують головний просторовий каркас регіону;
- периферійні території в межах багатокутників (внутрішня периферія);
- периферійні території за межами багатокутників (зовнішня периферія).

При цьому слід зазначити, що регіональна політика держави повинна передбачати окремі заходи розвитку внутрішньої та зовнішньої периферії.

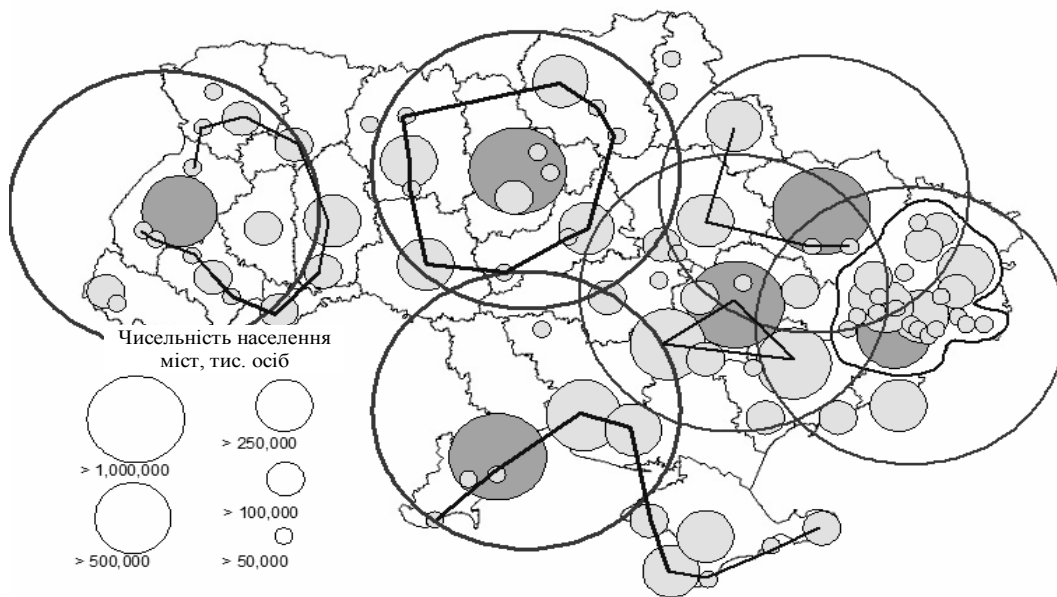

Рис. 3. Просторові моделі урбанізованих регіонів України (навколо регіональних ядер проведено кола з радіусом 200 км)

Висновки та перспективи подальших досліджень. Регіональний розвиток – інтегральний суспільно-просторовий процес, невід’ємною властивістю якого є нерівномірність формування ядер та периферії. Усі чинники нерівномірності регіонального розвитку доцільно об’єднати у три групи. Об’єктивними є передумови та чинники самоорганізації, суб’єктивними – управлінські чинники. Периферійні території характеризуються несприятливим впливом сукупності чинників та можуть бути диференційовані на внутрішню та зовнішню периферії.

Перспективи дослідження цієї проблеми пов’язані з поглибленим аналізом процесів формування периферійних територій навколо регіональних ядер, зокрема, делімітацією периферійних територій у Столичному регіоні, ґрунтуючись передусім на показниках транспортної доступності до столиці, сальдо міграції, інтенсивності житлового будівництва.

Список використаної літератури

1. Барановський М. Депресивні території України: особливості делімітації в умовах реформування законодавчої бази / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії. – Х., 2011. – Вип. 10 (1). – С. 37–43.
2. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / Барановський М. О. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
3. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии : монография / Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
4. Зубаревич Н. В. Мифы и реалии пространственного неравенства / Н. В. Зубаревич // Социально-экономическая география: традиции и современность. – М. ; Смоленск : Ойкумена, 2009. – С. 268–292.
5. Зубаревич Н. В. Регионы России: неравенство, кризис, модернизация / Зубаревич Н. В. – М. : НИСП, 2010. – 160 с.
6. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку / Мезенцев К. В. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – 253 с.
7. Нефедова Т. Г. Перспективы регионального развития сельского хозяйства и сельской местности / Т. Г. Нефедова // Социально-экономическая география: традиции и современность. – М. ; Смоленск : Ойкумена, 2009. – С. 180–198.
8. Нефедова Т. Г. Российская периферия как социально-экономический феномен / Т. Г. Нефедова // Региональные исследования. – 2008. – № 5 (20). – С. 14–31.
9. Олійник В. Значення і роль окремих факторів у вивченні регіональної депресивності / В. Олійник // Часопис соціально-економічної географії. – Х., 2011. – Вип. 10 (1). – С. 110–114.
10. Олійник В. Комплексний напрямок у визначенні депресивних регіонів України / В. Олійник // Часопис соціально-економічної географії. – Х., 2010. – Вип. 8 (1). – С. 121–127.
11. Оценка трансформации социально-экономической и природной среды Центрального федерального округа РФ / Т. Г. Нефедова, А. И. Трейвиш, Э. А. Лихачева, Г. М. Черногаева, Л. А. Некрасова // Инновационные и интеграционные процессы в регионах и странах СНГ. – М. : Медиа-ПРЕСС, 2011. – С. 48–67.
12. Пилипенко І. О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Географія. – 2008. – Вип. 15. – С. 103–107.
13. Пилипенко І. О. Методи та прийоми розподілу геопростору за ознаками «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Економічна та соціальна географія. – 2010. – Вип. 60. – С. 29–37.
14. Пилипенко І. О. Топологічний аналіз геопростору за ознаками «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Регіональні проблеми України : географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. пр. – Херсон : [б. в.], 2011. – С. 250–253.
15. Шевченко В. О. Центризм та центричність в географії / Шевченко В. О. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 160 с.

Адреса для листування:
mez@univ.kiev.ua.

Статтю подано до редколегії
01.02.2012 р.